

3. Byli Češi v 60. a 70. letech 19. století již moderním (tj. i „státotvorným“) národem?

K pochopení podstaty věci musíme osvětlit *zásadní problém, zda totiž existoval již a fungoval či zda neexistoval v oné době moderní český národ, tj. český národ průmyslové (industriální) éry* a jeho základní sociální složky, bez kterých nemohl existovat, „fungovat“. Národ, jehož nedílnou součástí muselo být i hnutí českého dělnictva, jeho početné a v krátké perspektivě i nejpočetnější složky. Nejde, jak by se mohlo zdát, o problém planě teoretický. Proč je otázka kladena právě tady? Odpověď na ni je totiž zásadně důležitá nejen pro pochopení celého národního vývoje Čechů v mocnářství, nýbrž i pro zhodnocení okolností, které formovaly nejen početnost a organizovanost českého dělnictva v rámcich dolních vrstev společnosti jako sociální třídy. Důsledně mohlo plnit poslání, jež před něj nastupující industriální éra stavěla, nejen za předpokladu, že bylo relativně úplným a funkčně vybaveným souborem „své“ sociální vrstvy. Předpokládalo to nejen masu proletariátu, schopnou přežívat a žít buď výhradně, nebo především prodejem své práce a pracovní síly. Jeho jádrem muselo být ovšem dělnictvo průmyslové, tj. tovární, neboť právě ono tvořilo tu část lidské (tj. zde národní) společnosti průmyslové éry, bez které nemohla existovat a již náležela v rozvíjející se industriální společnosti *budoucnost*.

Z dělnictva to činilo nejen důležitou, nýbrž doslova nezbytnou složku společnosti. Vždyť velikou a stále rostoucí většinu potřebných statků celé společnosti produkovaly přece továrny či obecně průmyslová výroba. Navíc musela být sociální třída dělníků organizována tak, aby dokázala dosahovat svých hospodářských a sociálních cílů. A to bylo možné, jen když se zvedla i její sociální a kulturní úroveň, aby se dělníci stali *pevnou a rovnoprávnou* součástí společenského celku. Vyhlíželo to jako začarovaný kruh. Cíle bylo možné dosáhnout jen tehdy, *bylo-li si dělnictvo vědomo svého postavení a významu pro společnost* – a naopak tehdy, byla-li si *společnost vědoma onoho významu sociální třídy dělnictva* pro sebe. Této dvojsměrnosti řešení v dozrávání národní společnosti bylo ovšem možné a zároveň *nutné* dosáhnout také – anebo především – v rovině politické, jakémsi *koncentrátu* všeho dění. Proto bylo *základním předpokladem úspěchu* jak *dělnictva*, tak *kompletu národní společnosti*, aby mělo dělnictvo k dispozici *dělnickou politickou stranu* – jíž by *poskytla společnost možnost svobodného působení*. Jenom ta ho mohla dovést k jeho nejvyššímu cíli, *odpovídajícímu podílu dělnictva na státní moci*. Řečeno stručně – *moderní národ nemohl existovat bez sebe vědomého industriálního dělnictva a dělnictvo industriální éry nemohlo existovat bez moderního národa*. A z hlediska celku: *nebyl-li moderní český národ v tomto smyslu sociálním kompletem*, muselo to mít za následek v hnutí dělnictva problémy; dokonce i *de-*

formování cílů, politické strategie i organizačních prostředků všech jeho organizací a institucí.

Z kterých vrstev ještě se moderní národ skládal?

Předně ze svobodného (nikoli poddanstvím zatíženého a na svobodě omezeného) *selského stavu*, schopného *podnikat svobodně* (a úspěšně) *na vlastní půdě* tak, aby dokázal obstát v konkurenci se šlechtickým a církevním velkostatkem i se zahraniční konkurencí natolik, aby právě on v rozhodující míře mohl „živit národ“, tj. zásobovat ho (i prostřednictvím „zemědělského průmyslu“) v odpovídající míře produkty zemědělské výroby. Šlo ovšem o dlouhodobý proces, který zrušením roboty roku 1848 teprve začal.

Dále z *vrstvy národní inteligence*, natolik početné a vzdělané, aby byla schopna *vybavovat národní společenství* ve všech jeho potřebách v oblasti výroby průmyslové i zemědělské, v technice, vědách všech typů i v umění, obecně řečeno v *kultivaci příslušníků národa* v širokém slova smyslu (tj. např. i v kultuře bydlení a chování), českou terminologií a vůbec *jazykem univerzální komunikace*. Jazykem, jenž by byl na úrovni nastupující průmyslové éry, a *národní kulturou*, rozvinutou pluralitně ve všech základních oborech působení společnosti a jejích institucí.

A konečně, v této době ustavování národů průmyslového věku, nutně i z *národního kapitálu* a jeho nositelů, tj. *vlastní podnikatelské vrstvy ve finančnictví* v té míře, jež umožňovala udržovat a rozvíjet průmyslovou výrobu, a z podnikatelské vrstvy v *samotném průmyslu*, vrstvy tvořící jak její majetkovou základnu, tak i komplex jeho patřičně vzdělaného a zkušeného *finančního a průmyslového managementu*, tj. řízení. Součástí této vrstvy, označované jako *buržoazie*, byl ovšem i kapitalisticky provozovaný velkostatek a tzv. zemědělsko-lesnický průmyslový komplex.¹

1 I bez ohledu na to, zda vlastníkem byl „obyčejný“ občan-velkostatkář, či příslušník z feudálních dob pocházející nebo nobilitované šlechty, anebo konečně církev (resp. vysoký klérus) a její instituce. Situace byla komplikovanější v tom, že obrovské šlechtické majetky půdy nebyla aristokracie schopna někdy efektivně provozovat (i proto, že ji stát žádal v jiných službách, hlavně ve správě a bezpečnostních složkách, a nabízel jí tam, obávaje se o svoji bezpečnost, více hmotných a prestižních statků), a proto dávala za výhodné ceny celé hospodářské dvory či jiné části svých velkostatků do dlouhodobého pronájmu (pachtu) a tak se bez nákladů podílela na zisku z jeho provozování. V drobném pachtu se dělo totéž a touto cestou část šlechtické či církevní půdy byla provozována jako selská. Majetková a za pacht náležela však výše uvedeným velkostatkářům. Úplně prvním reálným krokem tzv. Švehlovy pozemkové reformy, vstoupivší do života venkova ovšem až po roce 1918, bylo proto přidělení (samozřejmě za úplatu) dlouhodobě propachtované šlechtické a církevní velkostatkářské půdy maloročníkům a sedlákům – pachtýřům. Dále uvedený „zemědělsko-lesnický průmysl“ (cukrovary, lihovary, pily, mlýny, pivovary, později mlékárný) byl nezřídka propojen s hospodařením velkostatku, nebo byl jeho *přímou* (tj. účetní) součástí. Týkalo se to především majetku šlechtického a církevního. Výjimku tvořily malé mlýny, selské pily, malé cukrovary a jiná výroba malých závodů, přidružená k úspěšně podnikajícím selským statkům. Později se sedláci probili ve velkém měřítku do této zóny družstevními podniky, jež dokázaly už financovat a řídit jádra či podstatné části celých odvětví.

Pouze takto sociálně vybavený a kompletní se mohl český národ zařadit jako rovnoprávný mezi ostatní moderní národy průmyslové éry, kterou startovala lidská společnost, po dlouhá staletí vládnoucí éře agrární, do zcela odlišné dějinné doby. Teprve tehdy se všichni příslušníci národa stávali vpravdě *občany*, a národy proto na rozdíl od předcházejících epoch *mnohonásobně narostly i počtem svých příslušníků*, nabyly na sebevědomí a chtěly rozhodovat o osudech celé společnosti.¹ Jen tak mohl i český národ znovu nabýt plně schopnosti být *národem státotvorným*. Státotvorným ovšem bez ohledu na to, zda by šlo o stát zcela samostatný, či stát, jenž by byl rovnoprávným členem nějakého pro něj užitečného *soustátí*.² Součástí takového národa průmyslového věku šlechta jako sociální vrstva či útvar být *nemusela*, bez ohledu na to, že právně vzato byla součástí podnikatelské vrstvy v zemědělství i průmyslu. V období tzv. vyvazování z robotních povinností (skončilo až rokem 1866) získala totiž od selského lidu (a státu) obrovský kapitál, který mohla investovat jak do svých velkostatků, tak do průmyslu. Šlechta se tedy součástí moderního národa stát *mohla*, pokud se s ním z více důvodů ztotožnila.³

Stav a vývoj těchto vrstev moderního českého národa v době, jež je předmětem této práce (tj. zhruba do poloviny 90. let 19. století), bude stručně probírán v následujících kapitolách a podkapitolách. Zejména pro 3. podkapitulu platí, že předmětem výkladu není ani tolik jistota závěru, jako spíše proces vznikání s koncem, který je na počátku nezbadatelný.

3.1. Česká sociální třída dělnická

Budeme-li aplikovat uvedená kritéria na stav českého národa přibližně v 60.–70. letech 19. století, začneme přirozeně výkladem o dělnictvu jako sociální třídě

- 1 Sluší i zde připomenout, že doposud, ve staré éře (často označované z francouzštiny převzatým termínem „ancien régime“, označující předrevoluční, starou, bývalou společnost) tvořily národ jen privilegované stavy – šlechta včetně šlechtice nejvyššího, panovníka, církevní hodnostáři, resp. celek církevní struktury a měšťané (nikoli všichni obyvatelé měst; v některých zemích jen měšťané „královských měst“, „svobodných měst“ či např. měst tvořících zvláštní obchodní uskupení, v Německu např. „hanza“). Tyto privilegované stavy tvořily ovšem jen zlomek početního stavu *obyvatel* země.
- 2 U národa menšího (jakým byl i národ český) nebo malého (jakým byli např. Slovinci, Slováci) to bylo v éře velmocí řešení legitimní, vyhovující.
- 3 Mohly vzniknout přece za tak obrovského převratu, jakým byl přechod od doby agrární v dobou industriální, situace nejrůznější, dokonce těžko předvídatelné. Moderní národ, řečeno extrémně, svoji národní šlechtu jako vlastní vrstvu mít vůbec za éry feudální nemusel (tak je problémem historické šlechty aristokracie irská, třebaže existovala, běh událostí však určovala v zemi šlechta britská), nebo mohla cele podlehnout odnárodnění (jako šlechta slovenská). V určité situaci se šlechta čile účastnila vytvoření státu, v jiné nikoli. Někde zaujala v elitě nového státu přirozené místo, jinde byla jen trpěna – nebo ani to ne.

proto, že je jádrem tohoto výkladu, také však proto, že musela tvořit jádro ekonomické a sociální stability národního společenství průmyslové éry. Dojdeme pak asi k následujícím výsledkům: *dělnictvo jako sociální třída* se už na počátku 70. let stalo v Českých zemích nejpočetnější sociální vrstvou, a srovnáme-li jeho početnost, prokazovalo to, že byly České země již tehdy *na cestě stát se „dílnou mocnářství“*¹. Ze všech obyvatel Českých zemí roku 1869 (7 671 170) bylo přece 2 919 600 dělníků (38,05 %) a ze všech „v povolání činných“ (4 338 935) to činilo 67,28 %!

Je v něčem problém? Je, a nemalý! Z uvedeného počtu dělníků bylo totiž – a to je pro mnohé, zajímavější se o dějiny hnutí dělnictva, jistě navýsost překvapující! – nejvíce *dělníků zemědělských* (zpravidla na velkostatečích), a to 1 843 693, tj. 63,1 % všeho dělnictva, čtvrtina ze všech obyvatel (24,03 %) a 42,5 % ze všech „v povolání činných“. Šlo o *nejpočetnější sociální skupinu* jak na jedné straně dělnictva, tak na druhé straně obyvatel venkova, jež neměla v průmyslovém věku jako celek však bezproblémovou „naději na budoucnost“. Také šlo o *nejkrutěji vykořisťovanou složku společnosti*, žijící na *nejnižší existenční rovině*, kulturně neobyčejně zaostalou, z velké části i v Čechách ne plně gramotnou a živořící v primitivních podmínkách, jež neumožňovaly nějakou společenskou angažovanost. Navíc byla proniknuta vědomím všestranné existenční závislosti na nejkonzervativnější části společnosti, na šlechtě a vysokém kléru, před nimiž se *v pokoře* skláněla. Stále soudila, že řád, jehož je součástí, je věčný a neměnný. O společenské angažovanosti mezi dělníky velkostatků nemohlo být nejen v 70. letech 19. století, ale dokonce ještě na začátku 20. století ani řeči.² Dělníků v hornictví, hutnictví, řemeslech a průmyslu bylo již méně (1 075 907), tj. 14,02 % všech obyvatel a jedna čtvrtina (24,79 %) všech „v povolání činných“, resp. jen 36,85 % (!) všech dělníků. Uvedení těchto čísel, na první pohled snad pro někoho nezajímavých, bylo nutné, abychom pochopili, že zdaleka ne každý dělník byl reálně součástí „moderního proletariátu“, „moderní dělnické sociální třídy“, nebo nejpřesněji „průmyslového dělnictva“³ – a že to muselo mít své důsledky.

Tím však naše rozvaha není ukončena. Bohužel nemáme k dispozici čísla z oné doby o počtech dělníků v řemeslných dílnách, případně v drobných závodech, kde přetrvávaly nezřídka zbytky jakýchsi patriarchálních „rodinných“ a cechovních svazků, vztahujících se zčásti i na zaměstnance, či na druhé straně ve výro-

1 Více viz 1. podkapitola tohoto Prvního interludia.

2 Projevilo se to přesvědčivě i v tom, že odborová organizovanost mezi zemědělskými dělníky až do roku 1914 byla mizivá. Odborovým funkcionářům se nedařilo zpravidla mezi dělníky na velkostatečích ani proniknout.

3 Mj. to bylo odrazem skutečnosti, že se celá společnost i v pokročilejších Českých zemích nacházela ještě na rozmezí společnosti agrární a agrárně-průmyslové.

bách vyžadujících vysokou kvalifikaci, jakou byla typografie, jež zaměstnávala již tehdy elitní složky dělnictva (kde přijetí předpokládalo vyučení a nezřídká i vyšší úroveň vzdělání či rodinnou tradici, dokonce i „známosti“ apod.). Nijak náhodou dostali zaměstnání v nich i ti, kteří měli poněkud lepší „startovací čáru“ do života, např. pocházeli z živnostenských rodin, samozřejmě byli gramotní a zpravidla vynikali nad svým okolím nadáním či rodinnou tradicí preferující vzdělání. Život těchto sociálních skupin dělníků byl většinou natolik snesitelný, že se mohli věnovat i sebevzdělávání (dokonce je k němu pobízelo samo zaměstnání) a kolektivním zájmům dělnictva. Další sbírali po vyučení za svého tovaryšského „vandru“ znalosti nejen odborné, nýbrž i z dělnického prostředí a organizací hospodářsky vyspělejších zemí. Pro důkazy nelze většinou jít ke statistickým údajům.

Mnohé ukazují však příklady ze života průkopníků dělnického hnutí. Jan Bavorský byl typografem, Ladislav Zápotocký krejčovským dělníkem, Josef Krosch soukenickým tovaryšem, jenž prošel „vandrem“ Belgií, Francií a Německem, Antonín Němec byl typografem, Norbert Zoula zlatníkem, Leopold Kochman skladníkem, Ferdinand Schwarz vyučeným pekařem, který též prošel několika zeměmi „vandrem“ (a potom provozoval po otci pekařství). Ve výčtu by šlo ovšem pokračovat. Jen pár z opravdu prvních průkopníků hnutí bylo „klasickými“ továrními dělníky, jako např. textilák i „kovolijec“ Josef Boleslav Pecka, který vynikal nad většinou svých sou-druhů mimo jiné i vzdělaností, literárním talentem a znalostí jazyků – a mj. i tím, že žil sám a nemusel se starat o rodinu. V takovém případě šlo též vždy o svým způsobem vynikající osobnosti, které dokázaly překonat zničující životní podmínky dělníků běžné v průmyslu, jakým byl např. na Liberecku i Josef (Sepp) Schiller, mj. též básník, novinář a spisovatel jako jeho blízký přítel Pecka. Oba se cele věnovali hnutí a nijak náhodou se posléze oba zachránili v americké emigraci.¹ Nemálo dalších prožilo však osudy doslova tragické.

Jaké byly životní podmínky ve velkých továrnách, je těžké si představit a ještě těžší je popsat je; vpravdě to ani nelze, neobrátime-li se na vzpomínky. Několik málo důvěryhodných a opravdu autentických, tedy nepodávaných z druhé ruky, k dispozici je. Snad nejzevrubněji vypráví o nich z onoho času „divokého kapitalismu“ pozdější aktivista hnutí Josef Rezler. „Od roku 1867² pracoval jsem v to-

1 J. B. Pecka-Strahovský (nar. 1849) zemřel roku 1897 v Chicagu, o tři roky starší Schiller zemřel téhož roku v městě Germania (Pensylvánie, USA).

2 V té době bylo Rezlerovi 12 (!) let. Uvádí i plný název firmy, kde pracoval: „K.k. privat Kattunmanufaktur der Gebrüder Porges“, který i zde má smysl. Šlo opravdu alespoň zčásti o manufakturu, a nikoli moderní průmyslový závod, jak si ho snad představujeme. Důležité je i jeho umístění – nerozkládal se kdesi v daleké periférii, ale uprostřed Smíchova, tehdy ještě samostatného města – ovšem jednoho z větších. Smíchov měl sice jen 15 000 obyvatel – i tak byl však šestým největším městem v Čechách. Ve skutečnosti měl obyvatel víc; do jeho továren (po některých, právě i po té, o níž je řeč, nenalezneme dnes již ani stopu) se naléval každého dne dav „bídníků“ z přilehlých

várně „Gebrüder Porges“ na Smíchově [jako tkadlec – ZK]“, píše. „V přízemí byla tiskárna a nad ní mechanická tkalcovna. Strašný výpar ze sušíren se prodíral mezerami v podlaze do našeho sálu a v příšerném horku musilo se pracovati ráno od 5 hodin, večer do 6 hodin. Tkalci pracovali v podvlékačkách, ženské v jedné sukni... V tiskárně se pracovalo třeba celý týden dnem i nocí, také se stávalo, že dělnictvo z tohoto oddělení nepřišlo celý týden domů. Ty dvě hodiny, jež jim denně byly vyměřeny k odpočinku, přespal každý, kde právě byl... často se stávalo, že spávala pohromadě děvčata 12–18letá s mužskými všeho stáří. Nocleháren nebylo, a tak po oněch dvou hodinách zase zasvištěla píšťala a dozorci burcovali kopnutím, nadávkami nebo spíláním...“¹

Obsáhlý popis Rezlerův (z něhož vybírám jen krátké úseky) naznačil již, že v onom prací sedřeném dítěti byl už po čtyřech letech „žďibec“ čehosi odlišujícího, neurčité vůle vymanit se z ubíjejícího prostředí: „Na dvoře u rezervátu pod košatým javorem seděli již ti rozumnější dělníci, jak tiskaři, tak tkalci – a jeden z nich, muž s prokvetlou již hlavou, četl každodenně ‚Národní listy‘,² na něž si každý posluchač musel připlácet 10 krejcarů měsíčně... Byla právě válka prusko-francouzská roku 1871... Pozoroval jsem také, že právě ti dělníci, kteří denně poslouchali starého Brože, jsou zcela jiní než ostatní. Nebylo u nich tolik surovosti, neužívali oplzlých slov vůči ženám, neopíjeli se, nehráli v karty, neprali se se svými ženami, a ač se mi při tom všem zdáli popanštělí³, líbilo se mi to velice... přál jsem si z té duše, abych také uměl číst... Poprosil jsem starého Brože, bylo-li by možné, abych se naučil čísti.“⁴ Nebylo divu, že byla Rezlerova pozornost četbou z novin upoutána právě tehdy: nešlo jen o zmíněnou válku, ale i o proslulou Pařížskou komunu. To mu bylo již šestnáct.

Rezler v líčení pokračuje, a obraz o způsobu života jeho a jemu podobných je

slumů. Ostatně, Smíchov měl jen o deset let později už 33 000 obyvatel (!) a velikostí předčil kromě dalších pražských měst, Plzně a Brna všechna města v Českých zemích. Jako ilustrace o vývoji industrializace země tento příklad postačí.

- 1 *Ze života průkopníků sociální demokracie*. Josef Rezler a dcera, Praha 1950, str. 23–24. V předmluvě editor Karel Kreibich vysvětluje, že se Rezler „rozhodl jít mezi ty rebelanty“ až později (roku 1876), jaké byly osudy hnutí a jak těžko se Rezler rozhodoval k sepsání paměti. „Vybízel“ ho k tomu Ivan Olbracht již před rokem 1910 a nakonec je za pomoci své dcery sepsal ještě před Velkou válkou (tedy před svou šedesátkou). Poprvé mohly vyjít až po válce, v roce 1920, pět let před Rezlerovou smrtí.
- 2 Snad překvapí, že šlo o tyto noviny Julia Grégra, záhy již mladočeské. Aby se dostal do takové skupinky v oné době již vycházející první dělnický list „Dělník“, založený a povolený jako nepolitický v r. 1867, musela by tato „podezřelá tiskovina“ obstát před dozorci a udavači, což bylo nereálné. List povolené a ve státních orgánech zastoupené české Národní strany tu naději měl.
- 3 Tímto jediným slovem se podařilo Rezlerovi vyjádřit, že na tyto dělníky nahlíželi jejich druhové s nevráživostí jako na jakýsi cizí element ve svém středu, který se vyvyšuje nad ostatní.
- 4 Josef Rezler a dcera, *Ze života...*, c. d., str. 26–27.

úplnějši. „Bydlili jsme na tak zvaných ‚Popelkách‘, posledním to lidském smetišti. Tam bydlili jen lidé, kteří nemohli nikde jinde najít byt, lidé s velkým počtem dětí, ale s nepatrnými nebo žádnými výdělky, lidé nečinící rozdílu mezi tvým a mým, prostitutky, zloději, kapsáři, tuláci. Sebranka, kterou Praha vyvrhla a která se opíjela, prala, nadávala si a žila ‚na pelechu lásky‘, jak praví V. Hugo... takový jsem také byl, hrubý, neurvalý, zlomyslný, ježto se náš domácí život nelišil mnoho od ostatních. Otec, notorický pijan, nedával matce – leda rány... Pracovala na poli, v továrně, byla pradenou, sbírala brambory, aby nás uživila.“¹

Přišly i jiné rány: „Po válce navštívil Prahu nevítaný host, cholera,“ pokračuje Rezler, „řádila děsně tam, kde jí ponecháno volné pole, jako v Košířích, na Popelkách, v cihelnách... i v továrně Porgesově... každý den vynášení z továrny nemocní i mrtví, kteří padali u práce!... v domě, přeplněném chudinou... zemřelo do čtyř neděl 40 osob, v cihelně p. Neseného do čtyř týdnů 82 osoby a jen 4 dělníci zůstali na živu.“² Sám Rezler sotva ušel smrti a ze zoufalství i na posílení se po výplatě opil a jen těsně unikl osudu za živa pohřbeného. Jeho otec zemřel a bída se stala už nesnesitelná. „Za byt, z jedné světnice s rozviklanými dveřmi, shnilou podlahou a okny do břehu, musili jsme platit 2 zl. týdně.³ Podotknout nutno, že v našem domě s třiceti nájemníky nebylo záchodu! Jak to pak kolem takového domu vypadá, snadno lze si představit!“

Poté se dožil Rezler ještě hlubšího propadu. Byl propuštěn z práce, a aby rodina nezemřela hladem, musel vzít i tu práci nejhorší: „Konečně dostal jsem práci v sirkárně na Smíchově... Jestli vládl nepořádek v továrně Porgesově, zde to bylo mnohem horší! Byly zde zaměstnány děti od 5 roků... Pracovalo se ráno od 6 hodin třeba do 8 hodin večer a mzda těchto ubohých tvorů byla 8, 10 až 15 kr. denně; přídavkem dostali ovšem hodně pohlavků a sprostých nadávek pro každou maličkost.“ Rezler pracoval u tzv. předmáčení. „Rozředěná masa fosforu nám kapala na ruce a na celé tělo, a tento výpar... musili jsme celý týden vdechovat. Když jsme šli večer po ulici, každý se nám vyhýbal pro nesnesitelný zápach... svítili jsme v noci zelenavým světlem, a ten mrak jedu, který nás stále obklopoval, pomalu stravoval celé tělo. Jíst nechutnalo, spánek byl nepokojný...“ Při práci docházelo k nehodám, stala se i Rezlerovi: „...fosfor se mi na dlani vžal a kůže se škvařila.“ Ošetření se mu nedostalo (přestože si na ně platil) a mohl pracovat za méně peněz jen jednou rukou.

Níjak náhodou vrcholem tohoto pekla byla nenávisť k židům (mj. krátce předtím proběhly v Praze protizidovské pogromy). „Byl zde ředitelem jakýsi žid

1 Tamtéž, str. 30–31.

2 Tamtéž, str. 37.

3 Jak sám Rezler uvádí, vydělával tehdy 3–4½ zl. týdně. Dával vše matce a sám chodil „rozdrán a bos“ (tamtéž, str. 41).

Kuh, sprosták a chlípník, dílovedoucí rovněž žid, Epstein, neurvalec a rváč.“ Kuh „z pouhé kratochvíle vynadal děvčatům a zfackoval je, a přešla-li jej zlost, vzal některou za bradu, čemuž už musila rozumět...“ a jít s ním do kanceláře; „...rozumělo se samo sebou, že se děvčata nevzpírala...“¹

Rezler znal J. B. Pecku, známého již tehdy jako stoupence socialismu, opravdu zblízka a podal o tom důvěryhodné svědectví. Nasnadě se ukázal pak i jiný důsledek Rezlerova (i jiných) způsobu života a vidění: „Pecka byl nadšený socialista, socialista tehdejšího druhu, vykládal teorii Proudhonovu... ale dělníci, s kterými se denně stýkal, nebrali jeho slova příliš vážně... Ani u mne, ač jsem se s Peckou každý den stýkal, ježto jsem pracoval vedle něho, nezanechaly jeho řeči žádného hlubšího dojmu. ... Ztotožňoval jsem se tehdy ještě s tehdejším vžitým názorem nejen mezi majetnými, ale i mezi dělníky, že musí být páni a chudásové a že máme být pánům vděčni za to, že nám dávají práci.“² V Doslovu, napsaném až v r. 1919, Rezler toto údobí svého života hodnotí s nadhledem, prostě, leč natolik výstižně, že jeho schematičnost snadno přehlédneme: „V době tvořícího se průmyslového kapitálu bolestně se v Čechách rodila nová třída vedle šlechty, byrokracie, měšťáků a stavu selského – třída dělníků... co znamenala existence lidí vyloučených z národa i ze společnosti?! V továrnách se pracovalo 15 až 16 hodin denně, mzdy sotva stačily k odvrácení smrti hladem... – a tak typem dělníka byla ošumělá, chorobná, bídou zhlouplá lidská bytost, odpovídající na drsnost života vlastní drsností a hrubostí.“³

Netřeba dodávat, že takováto dělnická Praha teprve předcházela oné nastávající, jež se objevovala již na obzoru. Praha byla totiž nejvýznamnějším centrem strojírenského průmyslu Českých zemí. Teprve ta se mohla stát dostatečně mocnou sociální základnou pro hnutí dělnické sociální třídy – o to významnějšího, že šlo o metropoli českého národního hnutí a českého národa vůbec.

Nikdy to nemohlo zastínit příklad Liberecka, kde textilní výroba nebyla již na této nízké úrovni. Velká soustředění průmyslového proletariátu zrodila *hnutí, jež předběhlo vývoj, ukázalo prstem na jeho budoucnost v Českých i rakouských zemích*. Nijak náhodou byly právě tehdy navázány *první kontakty mezi českými (pražskými) a německými (libereckými) průkopníky*. Proto nebylo výše uvedené co možná stručné vylíčení událostí žádnou nahodilostí. Zakládaly *vzájemnou spolupráci českých a německých socialistů* oné doby. Jistě, šlo o internacionalismus, jenž je nazýván *živelným, neseným až naivní představou o snadnosti takového jednání*; protože *nemusel ještě řešit složité otázky státního práva a práva přirozené-*

1 Tamtéž, str. 42–44.

2 Tamtéž, str. 33–34.

3 Tamtéž, str. 258–259.

ho, práva na národní sebeurčení a formy státního uspořádání. To vše proto, že na Liberecku dosáhl již na konci 60. let 19. století modernizovaný textilní průmysl rozmachu, který *neměl v Českých zemích obdoby*. Hnutí dělnictva tu bylo jakoby o deset let pokročilejší.¹ Spolupráce libereckého hnutí dělnictva s pražským byla navázána již tehdy a nebyla to Praha, kdo by byl vpředu a vedl, nýbrž Liberec, který ostatní střediska hnutí „předběhl“.² Projevilo se to dokonce i ve zmíněném již „táborovém hnutí“. A to uspořádáním tábora lidu na Ještědu (i k němu více v paragrafu I/3.4), který byl věnován především dělnické otázce a vyústil ve sbraťování českých a německých dělníků.

Zvláště je třeba zde pojednat o *uhelném průmyslu*, a to proto, že *horníci se stávali novým ohniskem* dělnického hnutí. Těžba uhlí, daleko nejvýznamnější energetické základny industriální civilizace, vytvořila novou velmi početnou a v mnohém neobyčejně svéráznou vrstvu průmyslového dělnictva. Třebaže žili často mimo již existující velká města a kulturní a politická střediska, a v době, kterou se zabýváme, se z nich teprve tvořil jeden sociální a kulturní „stav lidu horního“. Zatím, zvláště při hlubinném dolování, byla jeho skladba dost složitá. Na zahajování důlních prací byli zvaní kvalifikovaní a zkušení horníci, např. ze stříbrných dolů na Příbramsku, kteří tvořili pak mezi ostatními cosi jako kastu. I kvalifikovaný či zaučený horník, pracující na „předku“, se těšil jinému postavení než mladý „fedrák“, dopravující dobyté uhlí pod spodní úvrat' klece – a oba se lišili od zaměstnance na povrchu, neřku-li na haldě.

Mzdy horníků na předku, lamačů, byly ovšem poměrně vysoké. Hornická masa se však původně tvořila z venkovských nádeníků, nezaopatřených synků z chudých chalup i nezaměstnaných řemeslníků. Obyčejní horníci neobsluhovali tehdy žádné stroje,³ pracovali ručně („špicem“), stali se tedy znovu nádeníky, pracujícími však nyní tak těžce, že to mnohý i zdravý mladík nezvládl. Navíc za nebezpečí, které často ústilo v těžké úrazy a někdy i ve velké důlní katastrofy. Hledání a dobývání silných uhelných slojí bylo složité, hrozily těžko předvídatelné sesuvy půdy a vývěry třaskavých plynů. Po uhlí byl velký hlad, jenž plodil i maximální zisky, a podnikatelé kvůli nim někdy opomíjeli i samy o sobě nedokonalé bezpečnostní předpisy. Zjišťovaly to speciální horní úřady. Nebezpečná práce formovala i zvláštní psychiku horníků. Byli nadprůměrně zbožní, protože je obklopovalo

1 Více viz začátek 3. podkapitoly I. kapitoly. Čtenář se nemýlí, zjišťuje-li, že předcházející slova jsou víceméně totožná s těmi závěry, jež četl na výše uvedených stranách. Tam se dostaly proto, že se týkaly hnutí, jež skutečně předběhlo vývoj, zde jsou citována záměrně, neboť kompletují pohled na celek.

2 Proto byl přirozeně popis zařazen již do I. kapitoly, kde je i odkaz na Kořalkovu práci o hnutí.

3 Strojníci obsluhující důlní stroje naopak náleželi mezi vysoce kvalifikované a dobře placené. Ani po desetiletích se necítili být součástí ubohé hornické masy; i později měli vlastní organizaci, odborné časopisy a často, ba zpravidla, se neúčastnili hnutí hornických osazenstev.

neznámé a jaksi nadpřirozené nebezpečí, stejně jako byli pověřiví a aspoň tak trochu věřili na permoníky. V některých hornických osadách se také čile „ducharilo“, tj. vyvolávali se k poradě co dělat mrtví.¹

Potřeba uhlí rychle rostla, protože si to rozvíjející se průmysl prakticky všech odvětví vynucoval. Uhelné dolování náleželo mezi nejrychleji expandující. V hlavních uhelných revírech, zvláště na Kladensku a o něco později na Ostravsku, rostl počet osazenstev dolů, otevírány byly další a další šachty. Počet horníků vzrostl od padesátých let do roku 1862 2,5krát. Jak se šlo do hloubky, byly však otvírky stále nákladnější. Malé firmy rychle mizely a naopak nebylo výjimkou, že jen jedna nyní zaměstnávala už na 3000 lidí. Se začátkem hromadného dolování hnědého uhlí v severozápadních Čechách rostlo i množství zaměstnaných žen a dětí (na Chomutovsku např. tvořily v této „gründerské“ době 53 % zaměstnanců!).

Mzdy horníků byly ovšem nad průměrem ostatního dělnictva včetně textilního, neboť tak těžkou dřinu a nebezpečnou práci si dovolili vzít jen někteří. Vzestup těžby se však rychle stával státní nezbytností a množstvím úrazů (včetně smrtelných²) i hromadných neštěstí stoupalo. Pomáhalo sice občasně zřizování důlních špitálů, na rozdíl od ostatních průmyslových odvětví si situace vynutila však brzy i státem dirigovanou sociální politiku, protože omezení těžby by mělo katastrofické následky. Již roku 1854 byly zřízeny na dolech zákonem „bratrské pokladny“.³ Přes dvojsečnost jejich nastavení byly tehdy považovány za vhodnou cestu k dosažení nemocenského a invalidního pojištění všeho dělnictva. Připoutat k sobě zkušené horníky se snažili i někteří podnikatelé a budovali důlní kolonie, jež přinášely sice dost ubohý, přece jen však na svou dobu vyhovující stabilní bytový standard; v průběhu 70. let nebylo už výjimkou, že v nich našel leckde bydlení již každý třetí horník. V případech propuštění z práce se ovšem ocitl i s rodinou rázem na dlažbě.

1 Některé zdánlivě nesmyslné zvyky měly však racionální jádro. Např. ve štolách ponechávané zbytky jídla neměly živit permoníky, nýbrž myši a krysy. Proč byly pro horníky důležité? Žily při zemi a jako první zjišťovaly průnik plynů. Daly-li se na útěk, věděl horník, že musí utéci také. Nejednou se tak zachránil před smrtí.

2 Jen v letech 1869–1973 se počet smrtelných úrazů zvýšil ze 79 na 127 ročně a v r. 1875 na 143.

3 Zákon z r. 1854 byl v některých směrech neurčitý a aplikován mohl být a také byl jako opatření dvojsečné. Do fondu bratrské pokladny přispívali horníci pětadvacetinou svého výdělku, výše příspěvku podnikatelů nebyla však pevně stanovena. Přitom často pokladny řídily výlučně buď správy jednotlivých dolů, nebo těžební společnosti a mohly tak manipulovat s jejich fondy a využít jich k trestání nepohodlných. Propuštění mohli totiž okamžitě přijít o všechny příspěvky, jež do pokladny za léta vložili. Horníkům se dlouho (ani stávkami) nedařilo zjednat ve věci nápravu. Velikou výhodou byly příspěvky, jež pokladny horníkům poskytovaly v případě nemoci a úrazu (o věci však rozhodoval důlní lékař, jmenovaný společností) a též vdovám a sirotkům (posledně zmiňované byly nazývány žebráckými). Členství bylo povinné, dlouho se však horníkům nedařilo učinit z pokladen u jednotlivých závodů celorevírní systém, do jehož řízení by platící hornictvo mohlo dosadit paritně své zástupce. To na druhé straně horníky doslova nutilo k tomu, aby podporovali své hnutí a chránili jeho předáky před zvlášť podnikatelů.

Připomínané mimořádné postavení horníků činilo z nich svého druhu přední voj rašícího hnutí – a již připomenuté číslo o jejich početnosti (k roku 1869 to bylo spolu s hutníky v Českých zemích 57 029 osob, tj. 5,3 % ze všech dělníků průmyslu a řemesel; samotných horníků v uhelných dolech bylo již 33 286¹). O jejich reálné síle a průbojnosti si nelze však dělat iluze. V šedesátých letech se sice vyskytly na Kladensku a Ostravsku první krátké hornické stávkky, mířící k zvýšení mezd a zlepšení pracovních podmínek, měly však podobu živelných vzbouření a jako „výtržnosti“ byly také tvrdě potlačovány.² Nejednou byl použit i neobvyklý prostředek: německý podnikatel (a těch byla drtivá většina) německé horníky na dole ponechal a české propustil. Cílem bylo zasít zrno rozkolu. Vždy však i konkurující si společnosti postupovaly jednotně.

Stupňující se konjunktura v dolování uhlí v 60. a na počátku 70. let ještě zvýšila hlad po pracovních silách a rozšířila i stabilizovala hornické kolektivy na Kladensku a na Plzeňsku, nechala vyrůst menší revír rosicko-oslavanský a přinesla velký nárůst hornictva na Ostravsku, jež se stávalo právě tehdy revírem největším. Kladensko začal v počtech horníků dohánět i severočeský hnědouhelný revír. Těžba uhlí dál rychle stoupala (od roku 1869 do roku 1880 v Českých zemích z 50 344 860 q na 118 097 587 q kamenného i hnědého uhlí ročně, tj. na 234,6 %).³ Začaly proto růst i mzdy až o čtvrtinu, v severozápadních Čechách až o polovinu, na Ostravsku o třetinu. Při nedostatku pracovních sil a při rostoucích objednávkách uhlí museli podnikatelé ve mzdových sporech ustupovat. Část tohoto zvýšení pohlcovalo však zdražování potravin. Protílék továrních magacínů a konzumních družstev drahotu jen zmírňoval. Konjunktura se podepisovala však i na prodlužování pracovní doby až na 12 hodin.

Situace se radikálně změnila po propuknutí hospodářské krize v roce 1873. Objednávek bylo méně, dělnictva najednou nadbytek. Následovalo snížení mezd asi stejně radikální, jaký byl předchozí vzestup. Jenže během čtyř let musel výkon na jednoho horníka stoupnout v průměru Českých zemí o 40 %. Počty horníků do roku 1880 stoupaly pak jen pozvolně – v uhelných dolech v r. 1880 pracovalo

1 Se započtením horníků z rudných ad. dolů však 44 214 (srv. Zdeněk Šolle: *Dělnické stávkky v Čechách v druhé polovině XIX. století*, Praha 1960, str. 362).

2 Dobový pramen konstatoval, že šlo spíše o „projevy msty a zoufalství než boj“. V okolí Slezské Ostravy a Karviné je potlačovalo vojsko. Pravidlem bylo propuštění bouřících se – za trest.

3 Srv. L. Kárníková, *Vývoj uhelného průmyslu v českých zemích do r. 1880*, Praha 1960, přiložené tabulky, str. 328, 352–356 (přepočet z vídeňských centnýřů provedl autor). Tj. asi o 12 % v průměru ročně. Započítán je ve statistice ovšem krizový „zub“, který poznamenal roky 1875 (snad i 1874–1877); následující vzestup činil však opět asi 9 % ročně! Středočeské doly (hlavně kladenské) se právě tehdy ocitly již za zenitem rozmachu a horníků tu začalo dokonce ubývat (podobně jako v malé pávní žacléřsko-svatoňovické), jen pomalu rostla již plzeňsko-nýřanská, expandovalo ještě Ostravsko.

48 504 horníků, což bylo za 12 let jen o 48 % více, zatímco těžba stoupla více než dvakrát, protože kola podnikání se zase rozbíhala.¹ Prudký vzestup počtu horníků (a samozřejmě ještě více těžby) měl totiž ještě přijít.²

Tento rozporuplný vývoj měl za následek, že socialistická agitace nenacházela mezi horníky zprvu téměř žádný ohlas. Její čas měl však brzy přijít. Projevil se nejsilněji na „českém severu“, kde pracovalo v polovině 70. let již více než 10 000 horníků, a brzy stoupl jejich počet téměř na dvojnásobek. Dosáhl sem sice již vliv Prahy, spíše však šlo o kontakty se Saskem. Přitom do oblasti proudili za prací především zchudlí venkované z českého středozemí, takže na původně německém Duchcovsku a Mostecku se již k roku 1880 vytvořily poměrně silné české menšiny (14,2 % a 9,4 % obyvatel³), stále sílící a co do zaměstnání téměř výlučně hornické. Vyrostli tu i první známí vůdci českého „horního lidu“, Václav Vaic, František Choura a Petr Cingr.⁴

Na počátku 80. let narůstalo pod zostřeným tlakem perzekuce mezi horníky v severních Čechách přirozeně napětí. Jejich předáci pracovali však v hlubokém utajení, a podnikatele a státní aparát proto překvapili. Tak se jim podařilo zorganizovat na jaře 1882 první velkou hornickou stávkou, patrně nejvýznamnější v té době v celém mocnářství. Vstoupila do ní osazenstva dolů celého revíru. Začala 25. dubna a přes brutální teror vydržela více jak dva a půl týdne!⁵ Organizova-

1 Ve statistických údajích solidně zpracovaných publikací se vyskytují jisté diference, jež nemají však na tento přehledný výklad prakticky žádný vliv.

2 Sledován bude úměrně svému významu a hnutí hornictva vůbec i v 2. interludiu.

3 Ve skutečnosti byly početnější, někdy až o polovinu. Pod tlakem německých správ dolů a městské honorace, ovládající správu celé oblasti, se prostřednictvím státní metody přiznávání národnosti přes „obcovací jazyk“ hlásili někteří přistěhovalci jako Němci, třebaže německy sotva rozuměli. Vliv mělo i to, že místní různé spolky, včetně různých vzdělávacích a podpůrných s dělnickým členstvem, byly zprvu jen německé. Jejich „počešťování“ probíhalo jen zvolna. První český hornický spolek v Duchcově byl založen až roku 1875, narážel ovšem na nemalé překážky.

4 Zmínky o nich budou ještě v jiných souvislostech. Cingr, pocházející z Hudlic u Berouna, pracoval jako horník v oblasti od 70. let. Vyrostl později v mezinárodně uznávaného předáka horníků. Úředně psaný Vaic se správně psal Vaic. S F. Chourou se setkáme již záhy, jako s delegátem svatomarkétského sjezdu Československé sociální demokracie.

5 Výklad o hornících se opírá o zmíněnou knihu L. Kárníkové *Vývoj uhelného průmyslu...*, c. d., str. 167–181 a 274–311. Podrobně popsal vývoj průmyslu a zvláště hornictví na severozápadu Čech včetně komplikovaných národnostních poměrů Jan Měchýř. Vyvrcholením jeho rozboru je detailní popis průběhu uvedené stávky v r. 1882 (Jan Měchýř, *První generace. O počátcích průmyslu a novodobého sociálního hnutí v severních Čechách*, Ústí n. Labem 1973, zvláště str. 138–165). Informaci poskytuje i soupis stávkového hnutí (viz Zdeněk Šolle, *Dělnické stávky...*, c. d.). V úvodní studii autor sumarizoval své předcházející knihy o počátcích a vývoji českého dělnického hnutí, nyní v oblasti „masových hospodářských bojů“ (kap. I–VII, str. 5–157). Jádrem knihy je Soupis masových hospodářských bojů, doprovázený ruským resumé, soupisem literatury a rejstříky (str. 177–394). Počet stávkujících v revíru v dubnu–květnu 1882 (str. 246–252) odhaduje autor na 20 000 a v poznámkách sleduje vývoj dost podrobně. Mj. konstatuje i rozšíření stávky na zemědělské dělnictvo. Stávku brutálně potlačilo četnictvo a armáda, a začala se proto v závěru tříštit.

nost stávky vyděsila „uhlobarony“ i státní moc. Obávali se, že severočeský příklad bude působit i v jiných horních revírech. Pozatýkali vůdce stávky, zостřili kontroly a potlačovali jakékoli známky odporu za pomoci agentů provokatérů; vytvořili i společnou organizaci podnikatelů. Nakonec státní moc uspořádala s organizátory stávky a jejich sympatizanty a stoupenci „rebelantských“ myšlenek monstrproces, který se změnil v proces proti stoupencům rodící se sociální demokracie na českém severu. Na lavici obžalovaných stanulo 51 horníků, obžalovaných z „tajného spolčování“.¹ Snad nejtěžším důsledkem pronásledování bylo, že hnalo aktivisty hnutí a předáky k radikalismu a dokonce k anarchismu. Jejich osudy byly potom ty nejsmutnější – stávali se snadno obětí policejních agentů-provokatérů.²

Stávku a její důsledky lze označit za zlom mezi dvěma obdobími – tj. prvopočátků hnutí dělnictva, pro které bylo příznačné spojení úsilí skupin průkopní-

1 Nejpodrobněji rozebral hnutí v širším než krajo­vém vymezení, zvláště však na českém severu, pří­pravu a průběh stávky i to, jak byla zlomena státní moci, a sám proces z prosince 1882 opět Jan Mě­chýř v knize *Počátky dělnického hnutí na hornickém severu*, Praha 1967, str. 139–311. Bylo vidět, že doba se změnila. Obžalování, zvláště František Choura, využíli svých projevů při procesu neohro­žené k obhajobě zájmů dělnictva. Našli dokonce uznání i u „měšťáckého tisku“ (ostatně obhajoby *českých obžalovaných, kterých byla velká většina*, se ujal „mladočech“ a později vydavatel „Lidových novin“ Adolf Stránský, německých pak vídeňský právník Wolf-Eppinger. Některým organizátorům stávky se podařilo se procesu vyhnout, vystěhovali se do Německa a pokračovali v činnosti tam. Nejedno, protože pronásledování v 80. letech vrcholilo, emigroval do USA.

2 Neblaze proslul policejní provokatér Karel Štípák, „předseda teroristického výboru“, který byl „zří­zen“ jako paralelní organizace hnutí. Byl v „pravý okamžik“ pozatýkán i se svými spolupracovníky v prosinci 1884. Státní moc, která se musela přece jen držet zákonných norem, odsuzovala vůdce stávky k trestům v rozměru několika měsíců. Nyní mohla v představě, že se se socialisty konečně vypořádá, nadělit tresty tehdy neobvyklé, 10–15 let. Konce těchto událostí připomínají dramata, jakých se pozdější naše dějiny dožily snad až za Velké války a za nacistické okupace. V květnu 1885 byl Štípák na základě tajného rozsudku hornického soudu zavražděn, aniž by pachatel byl kdy vy­pátrán. Podezříván byl Choura s odůvodněním, že chtěl sám zakrýt vlastní zradu. Pro Chouru se stalo obvinění doživotním traumatem; rakouská policie ho pomocí svých agentů stále – i v USA, kam emigroval – sledovala a využívala nedůvěry k němu k rozleptávání hnutí.

Jak hluboko zapůsobila tato intrika, ukázala mj. v *Dělnickém kalendáři* na rok 1891 otištěná „Vzpomínka z dějin českého hnutí dělnického“, napsaná Františkem Jonatou z New Yorku. F. J. byl jedním z organizátorů tajné tiskárny (skupina byla vedena Josefem Pačesem, jehož osud byl doslova tragický po všech stránkách; o skupině více ve IV. kapitole), mj. v dotyčné době jedním z nejfanatictějších anarchistů. Článek se celý týká detailů činnosti skupiny a F. Choury, ze kterých plyne, že F. Ch. se musel stát udavačem, a končí větou: „Tak byla hanebná úloha, již Choura v celé věci hrál, prokázána. Soudruzi moji stali se obětí jeho hnusné zrady!“ (str. 115 uvedeného Kalen­dáře). Sám autor ovšem se obětí nestal, sám byl totiž vinen a článek napsal proto, aby vinu svrhl na Chouru. Zatčen byl ve Švýcarsku, vydán do Francie, a odtud... atd. atd., až se dostal do USA. Choura zemřel v únoru 1921 v Pensylvánii; neměl už možnost vrátit se a před soudruhy se očistit. Jiných, leč podobných tragédií se odehrálo v hnutí víc. Vůdcové stávky Waic (správně psán Vaic) a Franti­šek (Frank) Hlaváček po roce marného snažení vyvést hnutí z bludných cest a dalším vězňem byli nuceni se vzdát a oba se vystěhovali v letech 1886 a 1887 do USA (Hlaváček se tu oženil s adoptivní dcerou J. B. Pecky); za nimi šli další.

ků s živelným hnutím dělníků, nijak náhodou textiláků a horníků. Ústilo v tragických koncích rozkolu, anarchismu, krutého pronásledování a monstrprocesů uprostřed 80. let – to na jedné straně. Na druhé pak vrcholilo v počátcích ideově a organizačně vyspělejšího hnutí, vedeného sociálními demokratickými, jež se mohla opřít již o jádro organizovaného dělnictva na závodech i o vlastní organizační strukturu na zlomu let osmdesátých a devadesátých. Obě strany – stát a podnikatelé i dělnictvo – vlastně seznaly, že dál cesta bezhlavého terorizování, stejně jako živelného bouření nevede. Že nezbyvá, než nechat dělnictvo se zorganizovat a zorganizované dělnictvo pak přijmout do společnosti.

K poměrům v severočeském hornictví i v textilnictví severních Čech je nutné však ještě dodat: *Textilní průmysl na Liberecku byl výhradně ve vlastnictví německého či židovskoněmeckého kapitálu a prakticky všechny doly na severu byly ve vlastnictví říšskoněmeckého (saského), rakouskoněmeckého vídeňského a místního německého kapitálu. Podstatná část „horního lidu“ na „českém severu“ i část textiláků na Liberecku byla však česká a stála proti téměř výlučnému panství německého a židovského kapitálu, ať měl svoje centrum ve Vídni či v Praze nebo v Liberci.* A nic na tom neměnilo, že iniciativy ke hnutí hornictva na českém severozápadě či textilního dělnictva na severu Čech vycházely jak z německých, tak z českých zdrojů. V budoucnu se muselo hnutí zvláště v těchto hraničních územích (a to i na Ostravsku), kde bylo zatím nejčilejší, potýkat s nacionalismem, ba s rasismem. V německém hnutí nebyl naopak národní problém na první pohled patrný – proti německému dělníkovi stál německý kapitalista. Leč i tomu bylo poněkud jinak, protože za Němce se považující byl často kapitál židovský. Proto tu našel své kořeny i mezi německým dělnictvem antisemitismus, ustavený dokonce v r. 1903 v politickou stranu, Deutsche Arbeiterpartei (DAP).¹ Mezi českým dělnictvem existoval tento „sociální“ antisemitismus též, překrýval ho však *protiněmecký nacionalismus, který měl též vést k novému rozkolu.* Českých kapitalistů, kteří by vlastnili již tehdy velké továrny, bylo totiž pár. Většinou měl český dělník svého protivníka v kapitalistovi německém nebo židovském. Vůle sociální demokracie držet se zásad internacionalismu a spolupráce českých a německých dělníků musela překonávat nemálo překážek.

Náš výklad o stavu českého dělnictva 60.–70. let 19. století využívá dobové statistiky a do nitra dělnického prostředí proniká i pomocí pamětí – přesto je pouhým náznakem rozboru, který by tu byl namístě. Probrali jsme se také metodou příkladů situací rodícího se sociálního hnutí dělníků v tvořících se moderních průmyslových centrech. Nicméně výpověď použitých zdrojů je natolik jednoznačná, že následující ohodnocení stavu lze považovat za věrohodné.

1 Více o této straně si řekneme později.

Sociální třída moderního dělnictva byla v Českých zemích tehdy teprve v procesu své tvorby. Chybělo jí pevné a natolik početné jádro průmyslového proletariátu, žijícího již na takovém životním standardu, který by mu umožňoval pochopit význam principu solidarity sociální třídy dělníků a prosadit ho do jeho organizace, odborových svazů a centrály a uvést do pohybu dělnickou masu – alespoň v rozhodujících okamžicích a na rozhodujících místech. Logickým vyvrcholením úsilí pak se muselo stát kolektivní politické angažmá dělnictva, vtělené do založení dělnické politické strany, ovšem takové, jež by byla schopna funkčního spojení s celkem dělnictva. Zatím na potřebné kulturní úrovni byli jen jednotlivci posbíravší zkušenosti z vyspělejších zemí, a nijak náhodou skupiny dělnictva řemeslného či elitních dělnických profesí, typografů. Jakési blýskání na časy se projevilo jen v akcích skupin textilního dělnictva na Liberecku, mezi horníky uhelných dolů na Kladensku a hlavně v severozápadních Čechách.

Pokusy, vedoucí k založení celorakouské i československé sociálně demokratické strany v 70. letech, byly jistě výsledkem heroického úsilí průkopníků, kteří za něj platili velikou daň. Historicky chápáno, mělo však jít o jistou dějinnou anomálii. Z ekonomicky a sociálně pokročilejšího Západu, z Francie a Anglie (nejčastěji prostřednictvím Německa), přicházela do země *idea organizovaného dělnického hnutí, ústící v rozhodnutí založit dělnickou politickou stranu. Průkopníci této ideje se pokoušeli o její prosazení i u nás. V Českých zemích, třebaže v habsburském mocnářství ekonomicky nejpokročilejších, neexistovala však pro naplnění takového úkolu ještě potřebná sociální základna, kterou je a může být jen masa průmyslového dělnictva jako vůdčí síla hnutí hospodářsko-sociálního a ještě více politického. O založení sociální demokracie se u nás museli pokoušet jednotlivci a skupiny z řad elitních profesí nebo zaměstnanců řemeslných dílen, kteří nacházeli kladnou odezvu mezi továrním dělnictvem jen výjimečně; to žilo totiž často v neuvěřitelné bídě, která je srážela na úroveň proslulých „bídníků“, bojujících o pouhé přežití, neschopných pro svoji nízkou kulturní úroveň alespoň přijímat, ne-li už rozvíjet v organizační dílo velkou ideu dělnické solidarity. Ono blýskání na časy se týkalo spíše některých skupin horníků (případně s nimi spojených hutníků) a také textiláků, soustředěných ve velkých moderních textilkách Liberecka.*

Změnu měla přinést, jak se zdá, teprve budoucnost. Proto se také mohlo podařit, jak ukážou i následující kapitoly této knihy, slibné náběhy rýsujícího se již úspěchu poměrně rychle pronásledováním a vyprovokovanými rozkoly a zradami obrátit v niveč. **Systematické pronásledování jakýchkoli sympatií se sociálním demokratismem se mohlo vykazovat po deset let od roku 1878 stále rostoucími úspěchy. Již se mohlo zdát, že metoda policejního pronásledování a rozleptávání hnutí dělnictva bude tím pravým lékem na neduhy společnosti.**

Její buržoazně feudální německé elity na to spoléhaly a radikálně liberální kruhy, včetně českých, nebyly schopny přijít dělnictvu na pomoc (nakonec ke své škodě). Právě ve chvílích připravovaného triumfu nad rozdrčeným protivníkem, sociálně demokratickými bídňíky a „petrolejníky“, se dostavil však pravý opak.

Toto sledování stavu dělnické sociální třídy ve chvílích, kdy měla být podrobena ničujícímu náporu perzekuce, aby byla zbavena své hlavy, tu končí. Alespoň některé výsledky konfliktu bude možné shrnout až v závěru této knihy. Ukázalo se, že existenci sociální třídy moderního dělnictva ve chvílích jejích prvních velkých konfliktů s podnikateli a státem je třeba brát s otazníkem. *České průmyslové dělnictvo se jako sociální komponent národní společnosti nacházelo, zdá se, teprve kdesi uprostřed procesu své tvorby. Představovalo spíše navzájem nesouvisící ostrovy mezi někdy až chaoticky se rodícím mohutným sociálním komplexem všeho dělnictva. Sotva ho lze proto považovat již tehdy, na zlomu 70. a 80. let, za pevné jádro sociální třídy dělníků, natož aby mohlo být jeho hybatelem či dokonce vůdčí složkou. Zároveň však logika vývoje říkala, že mu bude náležet budoucnost, či alespoň její podstatný díl.*

3.2. Selský stav – podnikatel na vlastní půdě¹

Jako druhý musí být probírán *selský stav*, druhá složka tvořící masu, těleso národa. Nabízí se ovšem otázka, co pod tímto termínem rozumíme.

Problémem je nejnižší sociální složka venkova – venkovská chudina, jež byla v době přechodu od agrární společnosti k průmyslové dosti početná. Z ní se v podstatné míře rekrutovalo průmyslové i řemeslné dělnictvo. Proto byla tato vrstva vystavena ve veliké míře sociální migraci, a byla tedy velmi nestálá. Nacházela se na nejbídnějším okraji venkovské společnosti, zpravidla neměla žádné prostředky k vlastní obživě – nanejvýš nevlastnila půdu. Nezřídká náležela mezi „obecní chudé“ a vesnická samospráva se musela o ni nějakým způsobem starat.² Za složku „selského stavu“ ji nemůžeme považovat. Ne ovšem proto, že by se hrdí příslušníci tohoto stavu tomu stavěli na odpor, nýbrž především proto, řečeno velmi stručně, že nevyroběla produkty, jimiž venkov zásoboval sebe, města a celou společnost, a že ji venkovské společenství ze své komunity vylučovalo.

Odlišným, ale velmi početným prvkem sociální skladby venkova bylo také již

1 V názvu k vyjádření sociální stratifikace použité slovo „stav“ neznamená, že bychom naráz přešli v případě venkova k členění společnosti na stavovský princip. Následující výklad tak poměrně podrobně jako dělnictvo; důvod je jistě zřejmý: naším vlastním tématem je hnutí *dělnictva*, a nikoli jiné sociální vrstvy či třídy moderního českého národa. Proto také budeme sledovat i v tomto případě „venkovském“ souvislosti týkající se dělnictva.

2 Viz 1. podkapitola tohoto interludia.